

LESZEK GONDEK
Gdańsk

PROBLEMY RESTYTUCYJNE W PRACACH POLSKIEJ MISJI WOJSKOWEJ W NIEMCZECH¹

Uwagi ogólne

Jedną z naturalnych konsekwencji bezwarunkowej kapitulacji Rzeszy hitlerowskiej, a więc przegranej rozpetanej przez nią wojny światowej, była kwestia odpowiedzialności za naruszenie prawa międzynarodowego.

W materii, jaką tutaj się zajmujemy, rzecz dotyczyła realizacji odpowiedzialności państwa niemieckiego za delikt międzynarodowy w jednej

---

¹ Problematyka restytucji i reparacji wojennych — w tym i dla Polski — znalazła odzwierciedlenie w szeregu krajowych publikacji o charakterze ogólnym i przyczynkowych. Wśród nich wymienić należy m. in.: A. Kłafkowski, *Podstawowe problemy prawne likwidacji skutków wojny 1939-1945 a dwa państwa niemieckie*. Poznań 1966; tenże, *Prawo międzynarodowe a odszkodowania za deportacje na roboty przymusowe*. „Życie i Myśl” nr 3-4/1961, ss. 57-73; S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*. „Sprawy Międzynarodowe” nr 1/1973, ss. 53-69; tenże, *Odszkodowania wojenne NRF dla obywateli polskich*. „Sprawy Międzynarodowe” nr 4/1974; J. Krasuski, *Polityka czterech mocarstw wobec Niemiec 1945-1949*. Poznań 1967; W. Morawiecki, *Środki zwalczania wojny. Prawa i zwyczaje wojenne. Zakończenie i likwidacja skutków wojny*. Warszawa 1957; S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*. Wrocław—Kraków 1958; L. Pastusiak, *Polityka Stanów Zjednoczonych w Niemczech 1945-1949*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967; J. Prawin, *Zadania Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie*. „Rzeczpospolita” nr 43/1946, s. 3; *Rewindykujemy nasz przedwojenny tonaż. Z działalności Polskiej Misji Morskiej za granicą*. „Polska Zbrojna” nr 98/1946, s. 5; M. Lachs, *Problem prawny restytucji złota zagrabionego w okresie wojny*. „Państwo i Prawo” nr 6/1960; E. Osmańczyk, *Niemcy 1945-1950 (Fakty-daty-komentarze)*. Warszawa 1951; J. Dembowski, S. Fiszman, *Skarby kultury wracają do kraju*. „Odrodzenie” nr 29/1947; *Rewindykacja obiektów przemysłowych*. „Trybuna Związkowa” nr 13/1945; *Rewindykowanie cennych rękopisów i książek*. „Tygodnik Warszawski” nr 28/1947; S. Sawicka, *Rewindykacja książki polskiej*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1946; A. Stebelski, *Czego archiwa polskie żądają od Niemiec i Austrii*. „Przegląd Historyczny” 1946, t. XXXVI.

z form wypełnienia tej odpowiedzialności, którą była restytucja, a więc przywrócenie stanu poprzedniego².

Problem restytucji odnośnie do powojennych Niemiec wystąpił szczególnie ostro ze względu na ekspansywnie grabieżczy charakter okupacji podbitych terytoriów przez III Rzeszę, w tym zwłaszcza ziem polskich. Drugą generalną przesłanką jaskrawości tej kwestii był fakt, że restytucja — stanowiąc część ogólnego problemu realizacji odpowiedzialności Niemiec za napastniczą wojnę — stanęła na forum międzynarodowym równie ostro, jak i inne elementy problematyki odpowiedzialności niemieckiej.

Zasadna jest uwaga Krzysztofa Skubiszewskiego, że:

„[...] skutki odpowiedzialności za agresję są znacznie większe niż w wypadku innych naruszeń prawa międzynarodowego. Państwa, które zwyciężyły agresora, mogą czasowo ograniczyć jego suwerenność i decydować o wszystkich sprawach podbitego państwa. Mają one prawo do czasowej okupacji jego terytorium i do wprowadzenia tam swego zarządu i kontroli, aby zapewnić przebudowę życia politycznego w państwie będącym agresorem. Celem tej przebudowy jest zniszczenie źródeł agresji i stworzenie takich warunków, aby dane państwo mogło w przyszłości prowadzić politykę pokojową, zgodną z prawem międzynarodowym”³.

Takie założenia właśnie miały określić formy postępowania aliantów z pokonanymi Niemcami hitlerowskimi.

W ramach możliwości „decydowania o wszystkich sprawach podbitego państwa” — w tym przypadku Niemiec hitlerowskich — zwycięzcy alianci realizowali prawo do restytucji, a więc dążyli do naprawienia szkód ofiarom agresji poprzez przywrócenie do stanu poprzedniego.

² Problem odzyskiwania przez Polskę zagrabionego przez Niemcy w wyniku napastniczej wojny potencjału materialnego, jak i kulturalnego w piśmiennictwie polskim, jak i w mowie potocznej określany był bardzo niejednolicie. Dokumenty wytworzone przez BROW oraz PMW operowały zazwyczaj terminem „rewindykacja”. Używano go przemienne w odniesieniu do tych samych zjawisk z terminem „restytucja”.

Dla porządku przeto podajemy, że w odniesieniu do całej akcji alianckiej, a w tym i polskiej — mającej na celu odzyskanie zagrabionych przez III Rzeszę dóbr materialnych i kulturalnych, a więc zawiądnętych przez Niemcy w wyniku deliktu międzynarodowego, używać będziemy jednolitego w znaczeniu terminu „restytucja”. „Restytucja, w prawie międzynarodowym — zwrot mienia bezprawnie zabranego przez państwo u przeciwnika w czasie wojny. [...] Problemy restytucji regulowane są zwykle w traktacie pokojowym. Przedmiotem restytucji może być zarówno mienie stanowiące własność prywatną, jak i mienie państwowe” (*Mata encyklopedia prawa*. Warszawa 1960, s. 588).

Dość jasno występuje ta kwestia u E. Osmańczyka, *Encyklopedia spraw międzynarodowych i ONZ*, Warszawa 1974, hasło nr 3077. Podobnie w podręczniku W. Góralczyka, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*. Warszawa 1977, ss. 358 - 359.

³ *Zarys prawa międzynarodowego publicznego*. Warszawa 1956, t. II, s. 252.

Określenie zasad i podjęcie tego zadania nie nastąpiło w momencie kapitulacji wojennej Niemiec. Były one elementem całości alianckich odniesień wobec wojennych dokonania agresora, określanych sukcesywnie w deklaracjach, układach i porozumieniach Narodów Zjednoczonych. Pierwszym, podstawowym w tym względzie aktem była podpisana 5 stycznia 1943 r. w Moskwie, Londynie i Waszyngtonie deklaracja Narodów Zjednoczonych, wymierzona przeciwko hitlerowskiemu systemowi grabieży gospodarczych na okupowanych przez Rzeszę obszarach. Deklarację podpisały następujące państwa: Związek Południowo-Afrykański, USA, ZSRR, Australia, Belgia, Kanada, Chiny, Czechosłowacja, W. Brytania, Grecja, Indie, Luksemburg, Holandia, Nowa Zelandia, Norwegia, Polska, Jugosławia, a także Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego⁴.

Państwa podpisujące deklarację wyraźnie ostrzegły wszystkie zainteresowane osoby, że będą wszelkimi sposobami dążyły do unicestwienia metod wywłaszczeniowych, stosowanych przez rządy nieprzyjacielskie. Wobec tego podpisujący deklarację zastrzegli sobie prawo uznania za nieważne wszelkich transakcji odnoszących się do własności, praw oraz interesów różnego rodzaju, jakie się znajdują lub znajdowały na terytoriach okupowanych przez państwa nieprzyjacielskie, lub będących pod ich pośrednią lub bezpośrednią kontrolą oraz jakie są lub były w posiadaniu osób fizycznych i prawnych, mających zamieszkanie lub siedzibę na tych terytoriach. Ostrzeżenie to odnosiło się zarówno do aktów dokonanych na drodze zwykłego rabunku lub zniszczenia, jak również do transakcji o pozorach legalności, nawet zawartych jakoby bez jakiegokolwiek przymusu. Państwa podpisujące omawianą deklarację stwierdziły również uroczyście solidarność swojego stanowiska w poruszanej kwestii.

Tak więc pierwsza oficjalna deklaracja państw alianckich odnośnie do problemu dokonanych przez sojuszników Niemiec jakichkolwiek zmian własności na terenach przez nich zajętych została ujęta szeroko i uznawała wszelkie takie zmiany własności za nieważne⁵.

Na Krymie i w Poczdamie sojusznicy zajmowali się reparacjami wojennymi, czyli powinnością wynagrodzenia szkód poczynionych przez III Rzeszę innym krajom. Aczkolwiek na obu tych konferencjach nie wyrażono *expressis verbis* kwestii restytucji, to można przyjąć, że mówiąc o reparacjach wojennych, alianci domniemywali łącznie sferę restytucyjną. Zresztą kwestia zwrotu zagrabionych dóbr materialnych jawiła się ówczas jako element oczywisty i pierwszoplanowy.

⁴ Por., E. O s m a Ń c z y k, *Encyklopedia...*, *op. cit.*, hasło nr 3077.

⁵ Archiwum Akt Nowych, Polska Misja Wojskowa (dalej — AAN, PMW), t. 57, s. 3.

Problematyka restytucji stała się przedmiotem międzyalianckich rozważań dnia 6 listopada 1945 r. na posiedzeniu Komitetu Koordynacyjnego Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec, co interesowało Polskę bezpośrednio, a także na konferencji w Paryżu, na której od 9 do 21 grudnia tegoż roku alianci — bez ZSRR i Polski — omawiali zasadnicze problemy, określając jednocześnie podstawowe zasady restytucyjne. Mimo iż Polska na mocy odpowiednich postanowień konferencji poczdamskiej nie była w Paryżu reprezentowana, ustalenia paryskie w przedmiocie restytucji dotyczyły także jej, zwłaszcza w odniesieniu do: strat pieniężnych, w złocie polskim, odnośnie do strat powstałych w wyniku machinacji emisyjnych instytucji bankowych niemieckich⁶.

Akt końcowy konferencji paryskiej w sprawie odszkodowań (Final Act of the Paris Conference on Reparation), z dnia 21 grudnia 1945 r. zawierał problem restytucji w aneksie pt. *Rezolucja co do przedmiotu restytucji (Resolution on the Subject of Restitution)*. Obejmowała ona siedem podstawowych ustaleń, które dotyczyły: Albanii, Belgii, Czechosłowacji Danii, Francji, Grecji, Indii, Luksemburga, Niderlandów i Jugosławii, a więc dziesięciu spośród osiemnastu krajów biorących udział w konferencji paryskiej⁷. Było to zrozumiałe, bowiem grabież dóbr materialnych wiązała się przede wszystkim z obszarami tych państw. Aneks nie dotyczył: USA, Australii, Kanady, Egiptu, Anglii, Norwegii, Nowej Zelandii i Unii Południowej Afryki⁸.

Rezolucja postanawiała, że:

„a) Sprawa restytucji własności zabranej przez Niemców z krajów sprzymierzonych musi być w każdym wypadku zgodna z punktem widzenia deklaracji Narodów Zjednoczonych z 5 stycznia 1943 r.

b) Generalnie: restytucja ma się ograniczyć do dóbr, dających się ściśle oznaczyć, które:

(i) istniały w czasie okupacji w danym kraju i były zabrane z niego za lub bez opłaty,

(ii) zostały wyprodukowane podczas okupacji i uzyskane aktem przemocy.

c) W przypadkach gdy artykuły zabrane przez wroga nie mogą być zidentyfikowane, roszczenie o zwrot ma być włączone w roszczenia reparacyjne odnośnego kraju.

d) Wyjątkami od powyższych zasad są: przedmioty (książki, manuskrypty i dokumenty) o charakterze kształceniowym, religijnym, artystycznym, historycznym

⁶ Według tekstu angielskiego: „Miscellaneous” No. 1 (1946): *Final Act of the Paris Conference on Reparation (with annex)*, Paris, 21st December, 1945, London — His Majesty's Stationery Office.

⁷ AAN, PWN, t. 57, s. 9.

⁸ Por. zestawienia: *Final Act...*, op. cit., s. 3, 15; również: A. Wiślicki, *Sytuacja reparacyjna Polski wobec innych państw świata*. Warszawa 4 XI 1947. ss. 3 - 5, w: AAN, PMW, t. 37, ss. 1 - 30.

i naukowym (wykluczając wyposażenie przemysłowe), które zostały zagrabione przez wroga. Będą one w granicach możliwości zastąpione przez równowarte przedmioty, o ile nie są odzyskane.

e) W odniesieniu do restytucji zagrabionych dóbr, które zostały wyprodukowane w czasie okupacji i które są stale w rękach koncernów niemieckich lub rezydentów Niemiec, ciężar sprawdzenia, do kogo istotnie należały, spoczywać będzie na wysuwających roszczenia, a ciężar udowodnienia, że dobra te zostały nabyte za umową prawną — będzie spoczywał na posiadaczach.

f) Państwom Sprzymierzonym stworzy się wszystkie możliwe ułatwienia pod protektoratem Dowódców Stref Okupowanych, aby mogły wysłać do Niemiec Misje w celu poszukiwania zagrabionej własności, zidentyfikowania jej, zebrania i przewozu do kraju, z którego pochodzi.

g) Niemieccy posiadacze zagrabionej cudzej własności wezwani zostaną do zgłoszenia jej posiadania czynnikom kontrolnym, a w razie złamania tego zobowiązania stosowane będą najsurowsze kary (*German holders of looted property shall be compelled to declare it to the control authorities stringent penalties shall be attached to infractions of this obligation*)⁹.

W tak sformułowanym tekście *Rezolucji* należy zwrócić uwagę na ograniczenie przedmiotowe elementu odpowiedzialności agresora do dóbr „dających się ściśle oznaczyć” oraz na określenie pochodzenia terytorialnego przedmiotów mających podlegać procesowi restytucyjnemu. Ponadto *Rezolucja* wymagała identyfikacji zagrabionych przedmiotów jako warunku wprowadzenia ich do przewodu restytucyjnego, a dodajemy, że w wielu przypadkach było to zadanie bardzo trudne. Jeśli identyfikacja była niemożliwa do przeprowadzenia, żądania zwrotu danych dóbr miały być włączone do roszczeń reparacyjnych wnoszącego kwestię kraju. Z tego mechanizmu — jak już wiemy — Polska nie korzystała. *Rezolucja* (aneksu do *Aktu końcowego konferencji paryskiej*) miała w polskim przypadku zastosowanie przy podejmowaniu prób o restytucję wartości wyrażonych w złotych, klejnotach, banknotach, papierach wartościowych, itp.

Jak już powiedzieliśmy, głównym czynnikiem, któremu powierzono wykonanie aktów wynikających z odpowiedzialności za agresję niemiecką była Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec. Poza posiedzeniem Komitetu Koordynacyjnego Rady w listopadzie 1945 r. problem restytucji znalazł odbicie w szeregu aktów prawnych tego organu, w dyrektywach, proklamacjach itp.

Jednakże podstawowe znaczenie miała w tym względzie definicja i interpretacja pojęcia „restytucji”, określone na posiedzeniu Rady w dniu 22 stycznia 1946 r., a wychodzące z meritum deklaracji Narodów Zjednoczonych z 5 stycznia 1943 r. i nawiązujące w swoich sformułowaniach do brzmienia, istoty i zakresu restytucji określonych

⁹ AAN, PMW, t. 57 - ss. 9 - 10; por. także *Final Act...*, *op. cit.*, ss. 15 - 16.

w aneksie *Aktu końcowego konferencji paryskiej*. Definicja restytucji, sformułowana przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec, była dość istotnie rozbudowana i w szeregu ujęć różniła się od zaprezentowanego uprzednio tekstu sporządzonego w grudniu 1945 r. w Paryżu dla grupy dziesięciu szczególnie zainteresowanych tą procedurą państw europejskich i pozaeuropejskich. Niektóre postanowienia były zbieżne. Oto podstawowe dyspozycje aktu restytucyjnego Rady Kontroli:

„1) Kwestia restytucji mienia, zrabowanego przez Niemców w Narodach Zjednoczonych, powinna być rozpatrywana we wszystkich wypadkach w świetle deklaracji z dnia 5 stycznia 1943 r.

2) Restytucja będzie się ograniczała w pierwszej kolejności do zidentyfikowanego mienia, które znajdowało się w chwili okupacji odnośnego państwa na jego terytorium i zostało przemocą wywiezione przez nieprzyjaciela. Restytucji podlegać będzie również mienie, dające się zidentyfikować jako wyprodukowane w okresie okupacji i nabyte drogą przemocy. Wszelkie inne mienie, wywiezione przez nieprzyjaciela, podlega restytucji łącznie z reparacjami, przy czym Narodom Zjednoczonym zastrzega się prawo otrzymania od Niemiec kompensaty za to mienie w formie reparacji.

3) Co się tyczy mienia o charakterze specjalnym, restytucja którego jest niemożliwa, to drogą specjalnej instrukcji ustalone zostaną kategorie mienia podlegające zmianie, charakter tej zmiany, jak również warunki, na których mienie to może być wymienione na przedmioty o równej wartości.

4) W zakres restytucji wchodzi również odpowiednie koszty transportu, które ponoszą Niemcy w obecnych granicach i koszty wszelkich remontów niezbędnych dla należytego funkcjonowania transportu, włączając siłę roboczą, materiał i organizację, które to koszty będą ponosiły Niemcy. Wydatki poza granicami Niemiec ponoszą państwa otrzymujące zwrot.

5) Wszystkie kwestie związane z restytucją Rada Kontroli rozstrzygać będzie w porozumieniu z rządami państw, z których mienie zostało zrabowane”¹⁰.

W definicji Rady Kontroli występuje, podobnie jak w aneksie, obowiązek identyfikacji mienia i dowód pochodzenia z terytorium państwa żądającego zwrotu. Nie ma w niej klauzuli o wydawaniu władzom przez ludność posiadanej przez nią mienia zrabowanego, ale jest mowa o transporcie, jego kosztach i o rozwiązywaniu wszelkich innych kwestii w porozumieniu z rządami zainteresowanych państw. W ten sposób stworzone zostały formalne podstawy uruchomienia procesu restytucyjnego na terenie niemieckim. W procesie tym brały udział kompetentne organy państwa polskiego, kierujące się — poza nadrzędną istotą własnej delegacji na grunt niemiecki — zasadami współpracy i uzupełniania w podejmowanych czynnościach.

Wspomniane dwa polskie główne organy restytucyjne to: Biuro

¹⁰ Por. A. Klafkowski, *Podstawowe problemy prawne...*, op. cit., s. 391. Również: AAN, PMW, t. 57, ss. 10-11.

Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych (BROW)¹¹ i Polska Misja Wojskowa (PMW) przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie.

Zadanie ich na gruncie niemieckim nie było łatwe. Niezależnie od trudności „technicznych”, spowodowanych chaosem społecznym i gospodarczym panującym w okupowanych Niemczech, nie ułatwiały też zadania stosunki panujące między zwycięskimi aliantami, jak również wynikające z całokształtu tych stosunków aspekty formalno-prawne. Organ wykonawczy Sojuszniczej Rady Kontroli — Dyrektoriat Reparacji, Dostaw i Restytucji — wydał 25 marca 1945 r. szereg postanowień restytucyjnych, dokonał szeregu interpretacji w tym względzie oraz ogłosił zasady proceduralne akcji restytucyjnej.

Na etapie tym wystąpiły kontrowersje i wątpliwości interpretacyjne. Kompetentne czynniki polskie twierdziły, że restytucja powinna dotyczyć również Ziem Odzyskanych. Rozwiązanie takie odrzuciła strona amerykańska twierdząc, że restytucja może odnosić się do obszarów w granicach z 1939 r. Podobne stanowisko zdawały się zajmować czynniki radzieckie¹².

Na tej kwestii kontrowersje się nie kończyły, a przed polskimi organami restytucyjnymi stawały coraz to trudniejsze problemy. Jedną z takich trudności był problem wynikający z interpretacji § 2 *Definicji restytucji* podanej 25 marca 1946 r. przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec. Przedstawiciel Polskiej Misji Wojskowej stwierdzał w tym względzie, że:

¹¹ „28 maja 1945 r. zostało utworzone Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych w Ministerstwie Przemysłu. Na mocy uchwały Rady Ministrów z 10 stycznia 1946 r. przeniesiono je do Centralnego Urzędu Planowania. Uchwałą Rady Ministrów z 11 września 1947 r. przeniesiono Biuro do Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Zarządzeniem ministra przemysłu i handlu z 8 listopada 1948 r., Biuro z dniem 1 stycznia 1949 r. przekształcone zostało w Biuro Rewindykacji. W marcu 1949 r. przemianowano je na Biuro Rewindykacji i Spraw UNRRA w MPiH. Po zniesieniu MPiH Biuro zostało przeniesione do Ministerstwa Handlu Zagranicznego, otrzymując nazwę Biura Rewindykacji, UNRRA, *Demobilu* i *Reliefu*. Na mocy uchwały Rady Ministrów z 31 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Ministerstwa Handlu Zagranicznego zakres zadań Biura został ograniczony i wróciło ono do nazwy: Biuro Rewindykacji. W związku z powyższymi przemianami zmieniał się też zakres zadań Biura. Najogólniej biorąc, należały do niego sprawy: prowadzenie rewindykacji mienia przemysłowego wywiezionego z Polski przez Niemców, ustalenie i realizacja odszkodowań za straty wojenne. Zarządzeniem ministra handlu zagranicznego z 24 października 1950 r. zostało postawione w stan likwidacji, której zakończenie wyznaczone było na koniec lutego 1951 r.” (Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, *Przewodnik po zasobie archiwalnym*. Warszawa 1973, s. 341, Red. M. Motas).

¹² AAN, PMW, t. 57, s. 11.

„Jeżeli mienie, żądane z rachunku restytucji, niezbędne jest dla pracy całej fabryki na terenie niemieckim przeznaczony na rachunek reparacji, to mienie takie może być zatrzymane i nie zwrócone. Restytucja będzie dokonana tylko w tym wypadku, jeżeli pobranie urządzenia fabrycznego nie zmniejszy w poważnym stopniu produkcyjnych możliwości fabryki i nie naruszy stanu kompletnego urządzenia w takiej mierze, że dostawa danej fabryki na rachunek reparacji utraci wszelką wartość z powodu dokonanych restytucji.

Jeżeli nie udzieli się zezwolenia na restytucję samego przedmiotu, prawo zgłaszającego pretensje narodu do restytucji zaspokojone zostanie drogą kompensaty, która dokonana będzie w postaci przedmiotów mienia niemieckiego o równej wartości, w miarę możliwości w urządzeniach fabrycznych, towarach przemysłowych i surowcach”¹³.

Delegaci Stanów Zjednoczonych i W. Brytanii zgadzali się z taką interpretacją strony polskiej pod warunkiem, że operacja „rekompensata w zamian restytucji” nie stworzy dodatkowych kosztów w utrzymaniu ich stref okupacyjnych w Niemczech.

Trudności restytucyjne występowały we wszystkich niemieckich strefach okupacyjnych. Stosunkowo mniejsze były w strefie radzieckiej¹⁴. W wysokim stopniu zaznaczyły się w strefach amerykańskiej i brytyjskiej. Zanim zajmiemy się tymi relacjami, wskażmy na pozostałe — poza uprzednio omówionymi — podstawy ograniczające polską akcję restytucyjną, która w samej sferze mienia przemysłowego obejmowała pretensje polskie w wysokości ok. 2 mld dolarów. Wśród pozostałych przesłanek ograniczających polską akcję restytucyjną należy wymienić:

— ograniczanie możliwości szukania przez członków polskich misji restytucyjnych obiektów do restytucji wobec konieczności zgłaszania ich do władz okupacyjnych, które przeprowadzały poszukiwania, korzystając — w szczególności w strefach zachodnich — z pomocy Niemców, dążących oczywiście do zagmatwania spraw i obniżania ilości oraz miary obiektów w procesie restytucyjnym,

— alianckie żądania udokumentowania przez polskie misje zgłoszonych pretensji, co wobec zniszczeń dokonanych w Polsce i z reguły braku odnośnej dokumentacji, powodowało utrudniony względnie często wprost niemożliwy tok sprawy; trudności wynikały również z ograniczenia dostępu do akt firm niemieckich i organizacji, które zajmowały się wywożeniem obiektów z terenu Polski,

— żądanie udokumentowania faktu, że obiekty zostały z Polski wywiezione siłą, chociaż było to oczywiste, ale jednak często trudne do udowodnienia formalnymi dokumentami,

¹³ *Ibidem*, s. 12.

¹⁴ Nieco odmienne stanowisko zajął w tej kwestii A. Kłafkowski, *Podstawowe problemy prawne ...*, op. cit., s. 393.

— stosowanie przez aliantów zasady zapewnienia „minimum egzystencji ekonomicznej Niemiec”, co stanowiło doktrynalne istotne ograniczenie procesu restytucyjnego.

— ciągle dążenie do wprowadzenia terminów prekluzyjnych¹⁵.

Proces restytucyjny kontynuowany na terenie niemieckim przez BROW, a także przez Polską Misję Wojskową — w oparciu o takie przesłanki i warunki — przyniósł w amerykańskiej strefie okupacyjnej 55% skuteczności (na 1 786 polskich *claymów* — zrealizowano 985), zaś w strefie brytyjskiej wskaźnik ten był jeszcze niższy, jako że z liczby 3 377 polskich wniosków restytucyjnych władze brytyjskie odrzuciły 1 606 żądań¹⁶. We francuskiej strefie okupacyjnej problem restytucji polskiego mienia wywiezionego przez Niemców napotkał na istotne przeszkody formalno-prawne wobec wydania przez Francuzów zarządzeń sprzecznych z deklaracją Narodów Zjednoczonych z dnia 5 stycznia 1943 r. i odpowiednimi postanowieniami Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec¹⁷.

Polska Misja Wojskowa przy Radzie Kontroli dokonała rekapitulacji zakresu procesu restytucyjnego na terenie pokonanych Niemiec z uwzględnieniem stanu interesów strony polskiej. Z przeprowadzonej w styczniu 1947 r. analizy wynikało, że ówczesnie, w połowie akcji restytucyjnej, zakres jej nie obejmował:

— majątku nieruchomego polskiego w Niemczech zlikwidowanego przed 1 września 1939 r. i w czasie wojny a istniejącego jeszcze w chwili sporządzania analizy,

— udziałów obywateli polskich w przedsiębiorstwach przemysłowych i handlowych niemieckich, zlikwidowanych przed 1 września 1939 r. i w czasie wojny na terenach niemieckich i polskich, a także istniejących w chwili obecnej, oraz roszczeń powstałych na podstawie tych udziałów,

— pretensji prywatno-prawnych o niewykonanie zobowiązań umownych przez osoby fizyczne i prawne niemieckie, powstałych przed 1 września 1939 r. oraz w czasie wojny,

— strat pieniężnych w Polsce,

— pretensji do złota polskiego,

— rozrachunków z tytułu machinacji emisyjnych instytucji bankowych niemieckich,

— rozrachunków bankowych z tytułu wkładów, rachunków bieżących itp. obywateli polskich w bankach niemieckich,

¹⁵ AAN, PMW, t. 57, s. 14.

¹⁶ Por. A. Klafkowski, *op. cit.*, ss. 394 - 395.

¹⁷ *Ibidem*, s. 395.

- pretensji za wywiezienie papierów wartościowych, akcji, obligacji, weksli, depozytów itp.,
- pretensji z dziedziny asekuracyjnej,
- pretensji z dziedziny praw patentowych,
- pretensji z dziedziny praw własności umysłowych (filmowej, radiowej, literackiej, muzycznej itp.),
- pretensji opartych na konwencji haskiej, a dotyczących skonfiskowanych broni myśliwskich, oraz pretensji dotyczących skonfiskowanych radioaparatów, odnośnie do których istnieje analogiczne zastosowanie przepisów konwencji haskiej,
- środków komunikacyjnych¹⁸.

W okresie późniejszym stan ten uległ pewnej poprawie, tym niemniej generalnie zakres restytucji był ograniczony. Zwycięzcy coraz wyraźniej troszczyli się o zapewnienie „minimum egzystencji Niemiec”, dbali o interesy własnych stref okupacyjnych. W momencie napaści hitlerowskiej na Polskę, a także w okresie totalnych grabieży niemieckich na polskim terytorium, problem minimum egzystencji narodu polskiego — poza niewiele znaczącymi deklaracjami — nie wywoływał skutecznych reakcji sojuszników II Rzeczypospolitej.

Logiczną konsekwencją takiego postępowania było późniejsze stanowisko aliantów wobec problematyki odzyskania przez Polskę jej własnych dóbr materialnych zagrabionych przez okupanta. Wielokrotnie w potencjale materialnym, mającym zapewnić minimum egzystencji Niemcom, uczestniczyły dobra wywiezione z Polski. W ogólności problem reparacji wojennych, a także restytucji w odniesieniu do Polski jako pierwszej i głównej na kontynencie europejskim ofiary napaści, grabieży i eksterminacji, stworzył szereg niebezpiecznych precedensów, przesłanek, które w przyszłości mogą preferować pokonanego napastnika.

Na przebieg procesu odszkodowawczego, jak również restytucyjnego niewątpliwy wpływ wywarło również przewidywane w przyszłości zawarcie traktatu pokojowego z Niemcami. Wobec spodziewanego uregulowania problemu niemieckiego w tej wszechogarniającej formie, rozwiązanie wielu zasadniczych i szczegółowych kwestii zwrotu mienia i odszkodowań nie posiadało należącego impulsu wykonawczego. Polskie piśmiennictwo przedmiotu zajmuje się w tym względzie głównie radzieckim projektem traktatu pokoju z Niemcami z dnia 10 stycznia 1959 r., który problem restytucji zawarł w dwóch artykułach — 34 i 42¹⁹.

¹⁸ AAN, PMW, t. 57, ss. 15 - 16.

¹⁹ Brzmienie tych dwóch artykułów projektu radzieckiego omawia A. Kłafkowski, *op. cit.*, ss. 395 - 396.

Było jednakże i polskie ujęcie tej kwestii, wywodzące się z kompleksowego opracowania problematyki odszkodowań i restytucji przez Polską Misję Wojskową przy Radzie Kontroli Niemiec w Berlinie.

Punkt widzenia Misji na tę kwestię zakładał oparcie procesu restytucyjnego na wszelkich obowiązujących w tym względzie formułach prawnych, na doświadczeniu wynikającym z dotychczasowej międzyaliantkiej praktyki restytucyjnej, jak również uwzględniał specyficznie polskie aspekty tego procesu. Oto zasadnicze elementy projektu dotyczącego części restytucyjnej przyszłego traktatu sporządzone przez PMW.

„1) Niemcy przyjmują zasady deklaracji Narodów Zjednoczonych z 5 stycznia 1943 r. i zwrócą Polsce mienie wywiezione z obszaru Polski w granicach ustalonych niniejszym traktatem. Powyższe postanowienie jest istotne, gdyż obejmie obiekty wywiezione z byłych ziem niemieckich, które zostały wcielone do Polski. Postanowienia winny wyraźnie objąć tabor kolejowy i rzeczny wywieziony z odnośnych terenów.

2) Zobowiązanie dokonania rewindykacji dotyczy wszelkiego mienia, które może być utożsamione i znajduje się obecnie w Niemczech, a zostało zabrane siłą czy przymusem, bez względu na jakiegokolwiek późniejsze transakcje, którymi obecny posiadacz wszelkiego takiego mienia zapewnił sobie jego posiadanie.

Oдноśnie ziem wcielonych do Polski postanowienia o zabranii siłą i przymusem nie mają zastosowania, o ile odnoszą się do własności państwowej i komunalnej.

3) Zostanie utworzona mieszana komisja polsko-niemiecka dla ustalenia mienia podlegającego rewindykacji. Przewodniczącym komisji będzie obywatel jednego z państw sojuszniczych (państwo sojusznicze, względnie osoba winna być ustalona już w traktacie). [...]

Ponieważ przeprowadzona w czasie do zawarcia pokoju akcja rewindykacyjna na terenie Niemiec doprowadziła do zwrotu zaledwie 'X' procentu mienia wywiezionego przez Niemcy z Polski, Niemcy zapłacą Polsce tytułem rekompensaty 'X' dolarów w okresie 'X' lat na zasadach analogicznych jak spłaty reparacyjne.

— Niemcy zwracają tytułem poniesionych przez Polskę kosztów rewindykacyjnych i kosztów transportu kwotę 'X' dolarów.

— Niemcy jako rekompensatę za zniszczone dobra kulturalne i artystyczne zwracają Polsce znajdujące się w muzeach i bibliotekach niemieckich polonica. [...] Одноśnie obiekty artystyczne odbierze specjalna Komisja.

— Za prace wykonane przez miliony obywateli polskich pod przymusem i bez należytego wynagrodzenia na rzecz Niemiec w czasie wojny zapłacą Niemcy Polsce 'X' dolarów. Zapłata nastąpi na zasadach ustalonych powyżej w artykule”²⁰.

Projekt przewidywał ponadto uwzględnienie w procesie restytucyjnym zwrotu Polsce wszystkich elementów, pominiętych przez restytucję w latach czterdziestych, które omówiliśmy uprzednio. W projekcie Misji zwracają uwagę: odniesienie procesu restytucyjnego również do

²⁰ AAN, PMW, t. 57, ss. 19 - 20.

Ziem Odzyskanych, zaakcentowanie potrzeby i wysokości zapłaty Polsce rekompensaty, pokrycie kosztów transportu, zwrot poloników jako nawiązkę za zagrabione i unicestwione polskie mienie kulturalne, problem rekompensaty za pracę przymusową milionów obywateli polskich w Niemczech.

Projekt formułowany był rzeczowo i uwzględniał wszelkie stany faktyczne związane ze spodziewaną po podpisaniu traktatu realizacją słusznych pretensji Polski wobec zagrabionych na jej obszarze dóbr materialnych. Powoływał się na deklarację Narodów Zjednoczonych z 5 stycznia 1943 r., a nie na zasady określone w Poczdamie, preferujące reparacje wojenne, bliższe interesom zwyciężskich mocarstw.

Zaprezentowany projekt restytucyjny Misji świadczył nie tylko o prawnej kompetencji jego twórców względnie o umiejętności wyciągania wniosków z dotychczasowego stanu procesu odzyskiwania zagrabionych polskich dóbr, ale także o właściwym zrozumieniu interesów państwa polskiego.

Ostatnim, zasadniczym aktem prawnym aliantów, związanym z problemem restytucyjnym w latach czterdziestych, była ustawa wydana przez władze okupacyjne trzech zachodnich sektorów Berlina zwana *Allied Command Order* Nr BK/O/49/180 z dnia 26 lipca 1949 r.²¹

Przepisy tej międzyalianckiej ustawy restytucyjnej miały obowiązywać w trzech zachodnich sektorach Berlina i odnosiły się do mienia, którego wartość w chwili zaboru przekraczała 1 000 RM i które zagrabione zostało w okresie od 30 stycznia 1933 do 8 maja 1945 r. Termin zgłaszania wniosków restytucyjnych opartych na postanowieniach tej ustawy określono do 30 czerwca 1950 r.

O wydaniu przez aliantów zachodnich tej ustawy restytucyjnej (*Restitution Law*), szczegółowych jej postanowieniach — Polska Misja Wojskowa informowała polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ministerstwo Skarbu już dziesięć dni po jej ogłoszeniu. Informacja ta w formie trafnego komentarza do całości alianckich postanowień restytucyjnych na obszarze okupowanego Berlina szczegółowo zajmowała się węzłowymi kwestiami związanymi z ustawą, jak np.: konfiskatą mienia przez władze III Rzeszy i skutkami wynikającymi z tych działań, następstwem prawnym po osobach fizycznych i prawnych, a w tym m.in. zagadnieniem spadków bezdziedzicznych, kwestiami ograniczeń w restytucji, roszczeniami zastępczymi i ubocznymi, ciągłością praw i odpowiedzialnością za zobowiązania, wyrównawczymi roszczeniami restytucyjnymi itd.

Równocześnie Polska Misja Wojskowa przedstawiła kompetentnym

²¹ AAN, PMW, t. 50, s. 1.

instytucjom w kraju przepisy proceduralne *Restitution Law* wraz z ich wszechstronną interpretacją²².

Profesor A. Kłafkowski w połowie lat sześćdziesiątych słusznie uważał, „że dokumentacja dotycząca restytucji mienia polskiego w ramach ustawodawstwa Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami została dotąd tylko w części opublikowana. Nie istnieją w tej dziedzinie także opracowania monograficzne”²³.

Można więc powiedzieć, że przedstawione przez nas ogólnie restytucyjne dokonania i poglądy polskiej dyplomacji wojskowej stanowią postęp w dążeniu do poznania tej istotnej w najnowszych dziejach Polski, a prawie nieznannej ogółowi, kwestii.

Zaprezentowane przez nas uwagi stanowią niezbędne, polityczno-prawne tło dla pełniejszego zrozumienia odniesień szczegółowych związanych z procesem odzyskiwania przez Polskę zrabowanych jej dóbr materialnych.

²² *Ibidem*, ss. 21 - 39.

²³ A. Kłafkowski, *op. cit.*, s. 395.